

Çevresel Krize Teolojik Bir Yanıt: Ekoteoloji

A Theological Response to the Environmental Crisis: Ecotheology

Şeyma KILINÇ^a

^aMEB,
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
Dinler Tarihi ABD,
Denizli, Türkiye

Received: 26.08.2022
Received in revised form: 23.09.2022
Accepted: 23.09.2022
Available online: 25.10.2022

Correspondence:
Şeyma KILINÇ
MEB,
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
Dinler Tarihi ABD,
Denizli, Türkiye
seymakilinc@gmail.com

ÖZ Bu makale çevresel kriz ışığında din ve çevre ilişkisini yani ekoteolojiyi incelemektedir. Ekoteoloji çevre problemleri kaygısıyla din ve doğa ilişkilerine odaklanan bir teoloji biçimidir. 1960'lı yıllar, teknolojinin, sanayinin ve nüfus artışının çevre üzerine etkileri konusunda bilincin arttığı dönem olmuştur. O yıllarda küresel ısınma, ozon tabakasının delinmesi gibi birçok ciddi probleme karşı hem bilim adamları hem de geniş halk kitleleri arasında hızla artan çeşitli düzeyde tepkiler doğmuştur. Sorunları açıklığa kavuşturmayı ve çözümler bulmayı amaçlayan çeşitli girişimlerin olduğu bu süreçte ekoteoloji alanı doğmuştur. Kısaca, insanın tabiattaki yeri ve rolü, insanın dünya ile ilişkisi, dinlerin çevre hakkındaki görüşleri gibi din ve doğa kaynaklı konular ekoteolojinin ilgi alanındadır. Tarih boyunca, çeşitli tezahürleri ve örgütsel biçimleriyle dinler, çevreye yönelik mesaj ve uygulamalarıyla daima etkin olmuştur. Dinler, insanın insan olmayan canlı-cansız diğer tüm varlıklarla yani çevreyle ilişkisine daima kaynaklık teşkil etmiştir. İnsan çevreyle olan münasebetini dinden aldığı bu vizyonla şekillendirmiştir. Bu nedenle dinler ve din adamlarının öncülüğünde yapılacak çalışmalar çevre krizi ile mücadelede önemli bir role sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Çevre; ekoteoloji; çevre krizi; tabiat; din

ABSTRACT This article examines the relationship between religion and environment, i.e. eco-theology, in light of the environmental crisis. Eco-theology is a form of theology that focuses on the relation of religion and nature with the concern of environmental problems. The 1960s is labeled as a period of increased awareness about the impacts of technology, industrialization and population growth on environment. In those years, there was a rapid increase in the variety of responses both among scientists and general public, to many serious problems such as global warming and depletion of the ozone layer. As a result of various initiatives aimed at clarifying the problems and finding solutions, the field of eco-theology was born. In a nutshell, eco-theology encompasses the relation between religion and nature, such as the role of mankind in nature, the relationship between man and the world and the views of religions on environment. Throughout history all religions, in their various manifestations and organizational forms, have always been active with their messages and practices on environment. They have always been the source of man's relationship with all other non-human animate and inanimate beings, namely the environment. Man has shaped this relationship with the vision he formed under the influence of his religion. Therefore, religions and studies to be carried out under the leadership of clergy have an important role in the fight against environmental crisis.

Keywords: Environment; eco-theology; environmental crisis; nature; religion

EXTENDED ABSTRACT

This article examines the relationship between religion and environment, i.e. eco-theology, in light of the environmental crisis. Eco-theology is a form of theology that focuses on the relation of religion and nature with the concern of environmental problems. The 1960s is labeled as a period of increased awareness about the impacts of technology, industrialization and population

growth on environment. In those years, there was a rapid increase in the variety of responses both among scientists and general public, to many serious problems such as global warming and depletion of the ozone layer. As a result of various initiatives aimed at clarifying the problems and finding solutions, the field of eco-theology was born. In a nutshell, eco-theology encompasses the relation between religion and nature, such as the role of mankind in nature, the relationship between man and the world and the views of religions on environment. Throughout history all religions, in their various manifestations and organizational forms, have always been active with their messages and practices on environment. They have always been the source of man's relationship with all other non-human animate and inanimate beings, namely the environment. Man has shaped this relationship with the vision he formed under the influence of his religion. Therefore, religions and studies to be carried out under the leadership of clergy have an important role in the fight against environmental crisis.

Lynn White's article, which was published in 1967, led to the increase in moral interest in religion and nature. The article entitled "The Historical Roots of Our Ecological Crisis" claimed that monotheistic religions, particularly Christianity, fostered anti-natural ideas and behaviors. He asserted that monotheistic religions in general, Christianity in particular, are completely human-centered and give man a right of dominance over nature. This study ignited the debates on ecology and theology in the western world.

Early studies in eco-theology redirected the initiatives from various segments of society aimed at finding solutions to the environmental crisis in the right direction. They basically boosted the awareness of academicians, activists, politicians and clergy. Scientific data, economic analyzes and political regulations alone are not enough for the solution of the environmental crisis we are in. For large-scale social transformations, the spread of religious views is also needed. Within this vein, a thorough examination of religious traditions reveals the fact that there are many values that can be used to revive the view of a sacred universe in order to combat today's environmental crisis. In this respect, the invitation of religious leaders to the Conference of the Parties to the United Nations Convention on Climate Change UNFCCC in December 2015 is noteworthy.

Dinler Tarihi geleneğinde hiçbir din doğrudan veya dolaylı bir şekilde çevreye kayıtsız kalmamıştır. Çevre ve teoloji kavramları birlikte düşünüldüğünde akla çok sayıda görüntü gelmektedir: Çiçeklerle, kuşlarla, dağlarla birlikte Allah'ı zikreden Müslümanlar; güneşe, yıldızlara, kurtlara, böceklerle kardeşlerim diyerek çöllerde dolaşan Hıristiyan mistikler; bayramlarını toprağın ve mevsimin dönüm noktasında kutlayan Yahudiler, Tanrısal birlik arayışını ormanlarda yapan Hindu bilgeler, doğanın ortasında ruhunu özgürleştirmek için meditasyon yapan Budistler... Tüm bu görüntüler bizlere, yüzyıllar boyunca pek çok din mensubunun, gerçeğin mevcudiyetini çevrede aradığını düşündürmektedir. Gökteki yıldızlar, yerdeki dağlar ve denizler Yaratıcı'nın işaretlerinin arandığı yerler olmuştur. Yalnızca, Kur'an, Tevrat, İncil, Upanişadlar gibi kutsal kitaplar değildir Tanrı'nın kendisini açıkladığı yerler. İnsanoğlu, aşkın gücün izlerini tabiatın sayısız harikalarında bulmuştur. Tabiat, Yaratıcı'nın mukaddes sanatı olarak idrak edilmiştir. Bu nedenle tabiat, Tanrı'nın hikmetlerinin arandığı, O'nun kâinatta bıraktığı işaretlerin incelendiği yerler olmuştur. Bununla birlikte, kimilerine göre din, bilimin doğmasında ve birçok bilim adamının doğa araştırmasında itici güç olmuştur. Örneğin büyük botanik bilimci John Ray, Vestigia Dei'yi (Tanrı'nın ayetlerini) görmek için bitki örneklerini incelemeye tarlalara gitmiştir.¹ Johannes Kepler, gezegensel hareketin üç yasasını keşfederken, Tanrı'nın orada kurduğu dünyanın uyumunu keşfettiğine inanmıştır.² Isaac Newton, Principia'sını yazarken, "Tanrı'nın zihnini" incelediğini düşünmüştür.³ İslam medeniyeti içinde de özellikle astronomi ilminin revaç bulması ve gökbilimci Müslüman ilim adamları tarafından ilk rasathanelerin kurulmasında, Kur'an'ın birçok ayetinin gökyüzüne dikkat çekip, ayı ve yıldızları incelemeyi teşvik etmesi yatmaktadır. Bu noktada akla bazı sorular gelmektedir: Eğer tabiat yani canlı ve cansız tüm varlıklar Tanrı'nın bir sanatıysa, insanın

¹ (Ed.) William C. Chittick, *The Essential Seyyed Hossein Nasr*, World Wisdom, Canada 2007, s. 191.

² Peter Barker and Bernard R. Goldstein, "Theological Foundations of Kepler's Astronomy", *Osiris* Volume: 16, *Science in Theistic Contexts: Cognitive Dimensions*, 2001, s. 89.

³ James E. McGuire, "Newton On Place, Time, and God: An Unpublished Source," *The British Journal for the History of Science*, 1978, Volume: 11, No: 2, 1978, s. 114.

dünya ile ilişkisi ne olmalıdır? İnsanın tabiattaki yeri ve rolü nedir? Dinler çevre hakkında neler söylemektedir? İşte bu gibi soruların sorulmaya başlandığı bu süreçte ekoteoloji alanı doğmuştur.

Ekoteoloji, ekoloji ve teoloji terimlerinden oluşmuştur. Ekoloji, Yunanca yaşanan yer, yurt anlamına gelen oikos sözcüğü ile bilim veya söylem anlamına gelen logia sözcüğünden meydana gelen birleşik bir isimdir. Ekoloji terimi ilk defa 1866'da Alman zoolog Ernst Haeckel tarafından canlı formların birbiriyle ve çevreleriyle ilişkisini tanımlamak için kullanılmıştır. Ekoloji, insanlar da dahil olmak üzere canlı organizmalar ve onların fiziksel çevreleri arasındaki ilişkilerin incelenmesidir; bitkiler ve hayvanlar ile etraflarındaki dünya arasındaki hayati bağlantıları anlamaya çalışır. Ekoloji, insan bilimi, nüfus, topluluk, ekosistem ve biyosferi de içeren bir bilim dalıdır. Ekoteoloji ise özellikle çevre problemleri kaygısıyla, din ve doğa arasındaki karşılıklı ilişkilere odaklanan bir teoloji biçimidir.⁴

İnsanlar, onların farklı dinleri ve Dünya'nın canlı sistemleri arasındaki ilişkiler, kültürel, çevresel ve dini değişkenlerle iç içe ve karmaşıktır. Bu ilişki, yirminci yüzyılın ikinci yarısında, çevresel krizin tam ortasında dinin doğadaki olası rolüyle birlikte yeniden ele alınmıştır. Çevresel krizden dini sorumlu tutanlardan, çevreye karşı sorumlu davranmayı sadece dinlerin teşvik edebileceğini iddia edenlere kadar birçok görüş baş göstermiştir. Din ve doğa kaynaklı sorular ve bu sorulara verilen cevaplar oldukça fazla ve çeşitli olmuştur:

- Dinlerin genel olarak canlı sistemlerine yönelik algı ve inançları nelerdir?
- Dinî gelenekler hangi yollarla çevreyi korumayı veya kullanmayı destekledi?
- Bazı dinler özünde diğerlerinden daha mı çevrecidir?
- Dinler ve din adamları, insan-çevre ilişkilerini karşılıklı olarak geliştirme konusunda rehberlik edebilir mi?
- Doğaya kaynaklı inançlar ile doğaya yönelik davranışlar ne ölçüde uyumludur?

■ ÇEVRE KRİZİ

1960'lı yıllar, teknolojinin, sanayinin ve nüfus artışının çevre üzerine etkileri konusunda bilincin arttığı bir dönem olmuştur. Bu bilincin yaygınlaşmasında, o dönemde yayınlanan iki kitabın önemli etkisi olmuştur. Bunlardan ilki, Rachel Carson'ın "*Sessiz Bahar*" isimli kitabıdır. 1962'de yayınlanan bu kitap, kimyasal pestisitlerin yaygın kullanımının halk sağlığı için ciddi bir tehdit oluşturduğu ve vahşi yaşamın yok olmasına yol açtığı konusunda okuyucuları uyarmıştır. Paul Ehrlich'in 1968 tarihli "*The Population Bomb*" adlı kitabı da benzer bir öneme sahiptir. Bu kitap ise hızla artan insan nüfusunun gezegenin kaynakları üzerindeki yıkıcı etkileri konusunda dikkat çekmiştir.⁵ Daha sonra artan araştırmalar bize göstermiştir ki, çevre birçok sorunla karşı karşıyadır ve bunların çoğu zamanla kötüleşerek kriz boyutuna ulaşmıştır. Bu nedenle, bu sorunların varlığını ve olumsuz etkilerini azaltmak için neler yapılabileceği konusunda farkındalığı artırmak, giderek daha önemli hale gelmiştir. Günümüzde insanlık, fabrikalar tarafından salınan toksinler ve gazlarla havanın ve toprağın kirlenmesi, sera gazlarının salınımıyla kutup buzullarının erimesi ve çölleşmenin artması, gezegenin kaldıramayacağı kadar hızla artan insan sayısı, nükleer atıklar, ormanların yok olması, canlı türlerinin azalması, asit yağmurları ve ozon tabakasının incelmesi gibi birçok ciddi problemle karşı karşıyadır. Sorunun bu denli önemli olduğunu açıklayan ve çevresel kaygıları körükleyen bu tür çalışmalarla hem bilim adamları hem de daha geniş halk kitleleri

⁴ Frank K. Flinn, "Ecotheology" *Encyclopedia of Catholicism*, New York 2007, s.250-251.

⁵ Alasdair Cochrane, "Environmental Ethics", *The Internet Encyclopedia of Philosophy*, 2007, <http://www.iep.utm.edu/envi-eth/>, Erişim Tarihi: 14/10/2022.

arasında hızla artan çeşitli düzeyde tepkiler doğmuştur. Çevre ahlakı, çevre ve din, eko-feminizm, eko-adalet gibi birçok araştırma alanının doğması da bu döneme rastlamaktadır.

■ ÇEVRE KRİZİ ÇAĞINDA DİN VE DOĞA

Din ve doğanın birlikte sıkça ifade edilmesi 1960'ların başlarına denk gelmektedir. Bu tarihler ekoteoloji alanının da gelişmeye başladığı dönemdir. Bu dönem din ve doğaya olan ilginin patlamasıyla karakterize edilen bir dönemdir. Ancak bu ilgi yeni değildir. Yeni olan, çevresel bozulma hakkında yaygınlaşan ve hızla büyüyen bir endişedir. Bu endişe, bazılarını dinin çevresel sorunlarda suçlu olup olmadığını belirleme arayışına yönlendirirken, bazılarını ise söz konusu sorunlarda dinin bir panzehir sağlayıp sağlamayacağını araştırmaya sevk etmiştir. Çünkü sorun dünyayı sona götüren apokaliptik bir aciliyet içermektedir. Bu, nedenle, özellikle dini inanç ve uygulamaların çevresel sonuçlarını tartışan araştırmalar ön plana çıkmıştır. Son elli yılda da bir hayli yol alınmıştır.

Çevre tarihi alanına önemli katkılarda bulunan Amerikalı Profesör Clarence Glacken'in, 1967 yılında yayınladığı, *Rodos Kıyısında İzler: Antik Çağlardan On Sekizinci Yüzyılın Sonuna Kadar Batı Düşüncesinde Doğa ve Kültür*⁶ isimli eseri Batı dünyasında din ve doğa arasındaki karmaşık ve belirsiz ilişkilerin en önemli tarihsel değerlendirmesi olarak ilgi görmüştür. Bu çalışma, 1960'larda ve 1970'lerde Batı kültürünün getirdiği çevresel etkiler ve onun felsefi, dini ve bilimsel temelleri hakkında daha fazla bilimsel araştırma yapılmasına ilham vermiştir.⁷ Bu süreçte ortaya çıkan eserler doğal dünyayı bir şekilde kutsal ve içsel bir değere sahip olarak görenler ile Dünya'yı sadece mekanik bir varlık olarak görenler arasındaki destansı bir mücadeleyi tasvir etmiştir. Eserlerdeki ortak diyalektik, dini fikirlerin insan kültüründe belirleyici değişkenler olduğu ve dolayısıyla çevresel ve sosyal refah açısından ya suçlu ya da kurtarıcı oldukları fikri olmuştur. Bu dönem ayrıca Çevre Ahlakının Felsefe'den ayrı bir alt disiplin olarak ortaya çıktığı dönemdir.

Doğaya olan bu ahlaki ilginin taşmasına yol açan birçok faktör olsa da Tarihçi Lynn White'in⁸ bir makalesi, sonraki tartışmaların çoğu için bir paratoner haline gelmiştir. Dünya dinlerinde mevcut olan çevresel değerlere ve uygulamalara odaklanacak olan birçok çalışmaya ön ayak olan makale, 1967 yılında, yaygın bir şekilde okunan bir bilim dergisi olan *Science*'de yayınlanmıştır. "Ekolojik Krizimizin Tarihsel Kökleri" başlığını taşıyan White'ın makalesi⁹, tek Tanrılı dinlerin, özellikle de Hıristiyanlığın, doğa karşıtı fikir ve davranışları beslediğini iddia etmekteydi. Bununla birlikte, onun en çarpıcı ve etkili iddiası şu olmuştur: "Çevresel sorunların kökleri büyük ölçüde dinsel olduğuna göre, çare de özünde dinsel olmalıdır." Bu tür düşünceler White'tan çok önce ifade edilmiş olsa da bu makale, çevresel krizin büyümesiyle de birlikte bu tür görüşlerin kabulü ve tartışılması için zemini daha verimli hale getirmiştir.

White, bu çalışmasında, genel olarak tek Tanrılı dinlerin, özel olarak da Hıristiyanlığın tamamen insan-merkezli bir din olduğunu, bu dinlerin insana doğa üzerinde hakimiyet verdiğini iddia etmiştir. Doğa üzerindeki bu hakimiyet modelinin de insanları doğal kaynakları pervasızca aşırı kullanmaya ittiğini ve nihayetinde günümüzdeki çevresel bozulmanın meydana geldiğini savunmuştur. Bu çalışma, Batı

⁶ Clarence J. Glacken, *Traces on the Rhodian Shore: Nature and Culture in Western Thought from Ancient Times to the End of the Eighteenth Century*, University of California Press, CA 1976.

⁷ Bron R. Taylor, "Introduction", *Encyclopedia of Religion and Nature*, London 2005, s. XIV.

⁸ 1907-1987 yılları arasında yaşayan ve Batı'nın doğal dünyayı sömürmesinde dinlerinin rolü hakkında geniş bir tartışma başlatan Tarihçidir.

⁹ Lynn White, *The Historical Roots of Our Ecological Crisis*, *Science* 155, Washington DC 1967, s.1203-1207.

dünyasında ekoloji ve teoloji konusuna yönelik tartışmaların fitilini ateşlemiştir. İbrahimi geleneklerde birçok düşünür, bu iddiaya ya özür dileyerek ya dinlerin yeterince anlaşılmadığını ve dinlerin çevreye duyarlı olduğunu belirterek ya da çevresel kaygıları küçümseyerek bu kaygıların dini inançları açısından yersiz ve önemsiz olduğunu açıklayarak yanıt vermişlerdir.¹⁰ Çok geçmeden, White'ın tezi Asya kökenli din adamlarının ve bilginlerinin arasında da ele alınmaya başlanmıştır. Örneğin coğrafyacı Yi Fu Tuan, 1968'de yayınlanan bir makalesinde, Hıristiyanlığın ortaya çıkmasından önce de ormanların yok olmasının yaygın olduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca Çin'de, Batı medeniyeti onu etkilemeden önce de toprağın büyük bir istismarı olduğunu iddia etmiştir. Tuan'ı takiben, giderek daha fazla bilim adamı, "Asya'da, yaygın olarak inanıldığı gibi, Asya dinleri çevresel sorumluluğu teşvik ediyorsa, çevresel yok oluş neden bu kadar belirginleşti?" diye sormaya başlamıştır. White'ın tezi, tıpkı İbrahimi gelenekleri içinde özür dileyen, günah çıkararak veya kayıtsız tepkileri hızlandırması gibi, Asya dinleriyle uğraşan din adamları ve bilim adamları arasında benzer tepkileri tetiklemiştir. Kısacası çevre, son dönemde hızlı bir şekilde önemli sayıda din mensupları ve dünyanın başlıca dinî gelenekleriyle uğraşan bilim adamları için ahlaki kaygıların merkezi haline gelmiştir. Çevresel değerlerin dünyanın baskın dinlerini takip eden din mensuplarını ne ölçüde ve ne şekilde etkilediğini anlamak için daha fazla ampirik çalışmaya ihtiyaç olduğunu da not düşmekte fayda var.¹¹

Ekolojik krizin manevi boyutlarına dikkat çeken bir başka öncü şahsiyet İranlı düşünür Seyyid Hüseyin Nasr'dır. Seyyid Hüseyin Nasr, 1966 yılında Chicago Üniversitesinde verdiği "Modern İnsanın Manevi Krizi" başlıklı konferansla, ekolojik krizi, modern insanlığın yaşadığı manevi ve ahlaki krizle ilişkilendirerek ekoteoloji alanında ilk farkındalığı oluşturanlardan olmuştur. "Man and Nature: The Spiritual Crisis in Modern Man (Modern İnsanda Manevi Kriz)" isimli kitap'ta toplanan bu konuşmalar, din ve ekoloji alanında öncü ve yenilikçi bir çalışma olmuştur. Kitap, insanların doğayla olan kopuk ilişkilerinin onları felakete sürüklediğini söylemektedir. Dinlerin insan ve doğa arasındaki ilişkiyi güçlendirebilecek birçok öğreti ve uygulamayı içerdiğini belirtmektedir. Nasr daha sonraki yıllarda da yaptığı sayısız çalışma ile ekoteoloji alanına metodolojik ve teorik katkılar sunmuştur.¹²

Ekoteoloji alanında yapılan ilk çalışmalar, toplumun çeşitli kesimlerinden çevresel krize çözüm bulmayı amaçlayan girişimlerin doğru yönde ilerlemesine yardımcı olmuştur. Üniversitelerdeki akademisyenler, aktivistler, siyasiler ve din adamları gibi birçok kesimin bilinçlenmesini desteklemiştir. 1996 yılında bilimsel dergi The Economist, Dinler ve Koruma İttifakı'nın dünya çapında 120.000'den fazla dini çevre projesi belirlediğini bildirmiştir. 1995 yılında, Doğu Ortodoks Kilisesi'nin Ekümenik Patriği olan I. Bartholomeos "Din, Bilim ve Çevre" sempozyumu ile birçok siyasi lideri, akademisyenleri ve din adamlarını bir araya getirerek, ekolojik sorunun önemini vurgulamıştır.¹³ 1996'da Harvard Dünya Dinleri Araştırma Merkezi, Columbia mezunu Mary Evelyn Tucker ve Bucknell Üniversitesi'nde dini çalışmaları bölümünde ders veren eşi John Grim tarafından düzenlenen din ve ekoloji üzerine on bölümlük bir konferans serisi başlamıştır. 20 ve 21 Ekim 1998'de New York'ta Hinduizm, Taoizm, Konfüçynizm, Şintoizm, Yahudilik, İslam, Hıristiyanlık, Budizm ve Jainizm din bilginleri katıldığı bir konferans düzenlenmiştir.¹⁴

¹⁰ Celia Deane-Drummond, *Eco-theology*, Saint Mary's Press, London 2008, s.82.

¹¹ Bron R. Taylor, "Introduction", *Encyclopedia of Religion and Nature*, London 2005, s.xv.

¹² Bkz; Yasin Bostan, *Seyyid Hüseyin Nasr'da Çevre ve Tabiat*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri 2015.

¹³ Bkz; <https://fore.yale.edu/World-Religions/Christianity/MIsc/Videos> Erişim Tarihi: 17/01/2021.

¹⁴ Bkz; <https://hds.harvard.edu/links/forum-religion-and-ecology> Erişim Tarihi: 17/01/2021.

Dini liderler de ekolojik sorunlara yönelik dini temelli açıklamalar yapmıştır. Çevreyi kirletmenin günah olduğunu açıklayan ilk kişi 1997'de Santa Barbara'da konuşan Patrik Bartholomew'dur. Doğal dünyaya karşı suç işlemek günahdır demiştir. Patrik, "türlerin yok olmasına neden olmak, Tanrı'nın yarattığı biyolojik çeşitliliği yok etmek, doğal ormanları tahrip etmek, sulak alanlarını yok etmek, temiz su kaynaklarını, toprakları, havayı kirleterek insanların hastalanmasını sağlamak... bütün bunlar günahdır" diye ilave etmiştir.¹⁵ Ayrıca Patrik kendi imzasını taşıyan Türkçe kitabında konuyu Efkaristik ayini ile ilişkilendirerek çevreyi korumanın Tanrıya bir şükran ifadesi olduğunu ifade etmiştir.¹⁶ İslam âlimi Seyyid Hüseyin Nasr da İslam'ın tabiat ile tabiatüstü arasında hiçbir ayırım yapmadığını ayrıca Kur'an-ı Kerim'in sadece insanlara değil tüm canlılara indirildiğini belirterek¹⁷ insanın tabiatla bütünlüğünü vurgulamıştır. Tibet'in ruhani lideri Dalai Lama da çevreci bir din adamı olarak bilinmektedir. Kendisi, tekrar bu dünyaya döndüğünde bir doğa bilimcisi olarak reenkarne olma arzusunu bile dile getirmiştir.¹⁸

Yeni bir çalışma alanı olarak ekoteoloji son yirmi yılda dünyanın önde gelen üniversitelerinde ve hatta bazı liselerde ders olarak müfredatta yerini almıştır. Konferansları, panelleri, yayınları, web sayfaları ile üniversiteler son yirmi yılda ekoloji ve teoloji konusunda dikkate değer bir faaliyet göstermişlerdir. Dahası, dünyanın değişik yerlerindeki kiliselerde, sinagoglarda, tapınaklarda ve camilerde yeni bir dini çevrecilik anlayışı gelişmektedir. Günümüzde dinlerin ekolojik farkındalığı desteklediği açıklamalarının bulunduğu yayınlar her yerde bulunabilmektedir. Bunlardan en bilineni Yale üniversitesinin öncülük ettiği 1996-1998 yıllarına ait konferans serisinden çıkan Ekoloji ve Din konulu dokuz ciltlik kitap serisidir.

Aralık 2015'te Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çevre Sözleşmesi (United Nations Convention on Climate Change UNFCCC) Taraflar Konferansı'na dini liderler çağrılması dikkat çekicidir.¹⁹ Konferans'ta 195 ülkenin onayıyla Paris Anlaşması kabul edilmiş, bu anlaşma, iklim değişikliğine karşı küresel çapta verilen mücadelede tarihsel bir dönüm noktası olmuştur.²⁰ Anlaşmada dini liderlerden din mensuplarını çevre krizi konusunda eğitmeleri, insanlara ahlaki yükümlülüklerini hatırlatmaları konusunda yardım beklenmiştir.

En sonuncusu 2021 yılında yapılan 26. Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Konferansına (COP26) Katolik Kilisesi lideri Papa Francesco, Ortodoks Patrik Bartholomeos, Mısırlı El Ezher Baş İmamı Şeyh Ahmed el Tayyib ve Anglikan Kilisesi'nin Başpiskoposu Justin Welby'nin de aralarında bulunduğu dini lider ve temsilciler katılarak, devletlere yönelik ortak bir çağrıya imza atmışlardır.²¹ Bu ortak çağrıda, dünya liderlerinden iklim değişikliğine karşı kararlı şekilde ve küresel çapta harekete geçmeleri istenmiştir. Ayrıca bu toplantının açılışında konuşan Papa Francesco, "ortak evimiz" diye nitelendiği dünyaya iyi bakmak için "açgözlülük, kayıtsızlık, cehalet, korku, adaletsizlik, güvensizlik ve şiddet"

¹⁵ I. Bartholomew (Doğum adıyla Dimitris Arhondonis, İstanbul Ortodoks Patrikhanesi Ekümenik Patriği), "Address in Santa Barbara, California, 1997, in On Earth as in Heaven: Ecological Vision and Initiatives of Ecumenical Patriarch Bartholomew", (Ed.) John Chryssavgis, NY: Fordham University Press, New York 2011, s.99. Bkz; "Exclusive: Patriarch Bartholomew on Pope Francis' Climate Encyclical," <http://time.com/3926076/pope-francis-encyclical-patriarch-bartholomew> Erişim Tarihi: 17/01/2021.

¹⁶ Patrik I. Bartholomeos, *Sırla Yüzyüze Günümüzün Gözüyle Ortodoksluğa Bakış*, İstos Yayın, İstanbul 2016, s. 159.

¹⁷ Seyyed Hossein Nasr, "İslam and Environmental Crisis/İslam ve Çevre Bunalımı", çev. Mevlüt Uyanık, *İslami Araştırmalar*, 1990, c. 4, sayı: 3, s. 157.

¹⁸ <https://www.dalailama.com/messages/environment>, Erişim Tarihi: 17/01/2021.

¹⁹ Birleşmiş Milletler bunun öncesinde de çevre krizi konusunda bir çok çalışma yapmıştır. Örneğin, Birleşmiş Milletler tarafından kurulan Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu 1987 yılında yayınladığı "Ortak Geleceğimiz (Our Common Future)" adlı raporla çevre sorununa etraflıca değinerek, çevre ile gelişme arasındaki uyumsuzluğa çözüm bulmayı amaçlamıştır. Bkz; Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, *Ortak Geleceğimiz*, Dünya ve Çevre Kalkınma Komisyonu, Çevre Belkıs Çorakçı, Önder, İstanbul 1987.

²⁰ The Paris Agreement, <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement> Erişim Tarihi: 25/03/2022.

²¹ World Religious Leaders and Scientists Make pre-COP26 Appeal, <https://unfccc.int/news/world-religious-leaders-and-scientists-make-pre-cop26-appeal>, Erişim Tarihi: 24/03/2022.

ile ortak mücadeleyi vurgulamıştır. Papa, "Bugün toprak ana tehlikeli bir eşiğe yaklaştığımız konusunda bizi uyarıyor. Sizler, bizi kurtarabilecek olan belki de son nesilsiniz" diyerek çözümün aciliyetini belirtmiştir.²² Sünni İslam için önemli bir referans merkezi olarak görülen El Ezher'in imamı Şeyh el-Tayyib ise, tüm Müslüman gençleri ve tüm inananları, çevreye zarar verebilecek eylemlere karşı mücadele etmeye davet etmiştir. Patrik Bartholomeos da "Gelecek nesiller daha temiz ve daha iyi bir dünyayı miras almayı hak ediyor" diyerek bunun için dinlerle laik kesim arasında bir diyalogun gerekliliğine dikkat çekmiştir.²³

Burada da görüldüğü üzere içinde bulunduğumuz çevresel krizin çözümü için tek başına bilimsel veriler, ekonomik analizler ve politikai düzenlemeler yeterli olmamaktadır. Büyük ölçekli sosyal dönüşümler için dinî görüşlerin yaygınlaşmasına ihtiyaç vardır. Ulusal sınırları aşan bir kimlik göstergesi olarak din, insanların çevreye yönelik birçok davranışına yön vermektedir. Dinin, çevreyle ilgili görüşlerini anlamak, büyük insan kitlelerinin çevresel zorluklarla mücadele etmesinin anahtarıdır. Bugün, dünya çapındaki insanların yüzde 80'inden fazlasının bir dine veya bir manevi topluluğa mensuptur. Bu insanların, çevrelerindeki dünyayı nasıl gördükleri ve çevreye olan davranışları daha çok yaşadığı toplumdaki kültürel ve dinî geleneklerinin etkisindedir. İnsanların, ne yiyip içtikleri, nasıl çalıştıkları, nerede yaşadıkları veya kaç çocuk sahibi olacakları²⁴ gibi konulardaki tercihleri büyük ölçüde inançları tarafından etkilenmektedir. Bu nedenle dini ibadetlerin yapıldığı tapınaklar ve dinî görüşlerin yaygınlaşmasında etkili rol oynayan din adamları insanların çevreye hassas davranması konusunda öneme sahip olduğu bir gerçektir. Doğanı korunması konusunda çeşitli dinlerin takipçilerini bu sorumluluğu almaya davet etme konusunda önemli bir potansiyele sahiptir.

■ ÇEVRE-DİN İLİŞKİSİ

Tarih boyunca, çeşitli tezahürleri ve örgütsel biçimleriyle dinler, çevreye yönelik mesaj ve uygulamalarıyla daima etkin olmuştur. Din Eğitimi ile çevresel kriz arasındaki ilişkiyi inceleyen akademisyen Miriam Martin'e²⁵ göre, çevrenin ne kadar tahrip olduğunu tanımlamamız ile çevre tahribatına yönelik önlem ve tedbir çalışmalarımız arasında önemli bir boşluk vardır. Din mensuplarına "ekolojik temelli inancın yetiştirilmesinde" onlara yardımcı olacak şekilde açıklama ve öğretim yapılması önem arz etmektedir. Bu yöndeki manevi modellere yönelim ve erdemlerin yetiştirilmesi için dinleri tanımak merkezi bir rol oynamaktadır.

Dinler, insanın, insan olmayan canlı-cansız diğer tüm varlıklarla yani çevreyle ilişkisine daima kaynaklık teşkil etmiştir. İnsan çevreyle olan münasebetini dinden aldığı bu vizyonla şekillendirmiştir. Ritüeller, semboller ve hikayelerle doğa daima dinin içinde olmuştur. İlkel kabile dinlerinden başlayarak, milli ve evrensel dinlerin hepsinde tabiatın kutsallığı çeşitli şekillerde tezahür etmiştir. Tabiata saygı, tabiata uygun yaşam tarzı, tabiattaki ekolojik dengeyi bozmama konusundaki hassasiyet bir çok dinde ibadet, tabu, mana ve ahimsa gibi kavramlarda kendini göstermektedir. Ayrıca dinler kutsal olarak gördükleri tabiata yönelik kendilerine has birçok öğretici mesajlar içermektedir.

²² "Address Of His Holiness Pope Francis To The Participants In The Meeting "Faith And Science: Towards Cop26" Hall of Benediction Monday, 4 October 2021, <https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2021/october/documents/20211004-religione-scienza-cop26.html> Erişim Tarihi: 19/03/2022.

²³ <https://www.aljazeera.com/news/2021/10/4/religious-leaders-plead-for-rapid-climate-action-ahead-of-cop26> Erişim Tarihi: 19/03/2022.

²⁴ Ayrıca bunlar, çevre kirliliğini etkileyen en önemli etkenler arasındadır.

²⁵ Miriam K. Martin, "The Cry Of Earth And Conflict With Human Cultures. A Reflection For Christian Religious Educators", *Journal of Religious Education*, 63(1), s.25-36.

Din ve ekoloji söylemi bağlamında Yahudilik incelendiğinde ilk karşılaşılan konu Tevrat'ta yer alan ve ekolojik krizin asıl nedeni olarak suçlanan ifadelerdir. Lynn White, Yaratılış 1:28'de²⁶ Tevrat'ın insanlara dünyaya hükmetmesini emrettiğini, insanlara dünyanın kaynaklarını kendi çıkarları için kullanma izni verdiğini iddia etmekteydi. Bu iddia Yahudileri ekolojik krizin ışığında Tevrat'ı yeniden incelemeye zorlamıştır. 1970'ten beri Yahudi dinsel çevreciler, Tevrat'ı çeşitli yanlış okumalara karşı savunan,²⁷ ayırt edici bir ekolojik duyarlılık belirleyen²⁸ veya Yahudi çevresel bir sorumluluk ahlakını açıkça ifade eden²⁹ birçok çalışma yapmışlardır. Geçtiğimiz elli yıl boyunca Tevrat'ın çevreci bir bakış açısıyla inceleyen çalışmalarda, "Dünyanın Tanrı'ya ait olduğu"³⁰ bu nedenle insanların Tanrı'nın dünyasının geçici bakıcıları veya kahyaları olduğu; insanların görevlerinin, dünyaya hükmeden yönetici değil, sevgi dolu bahçıvan³¹ olmak olduğu açıklanmıştır. Tanrı'nın yarattığı dünya "çok iyi"³² dir ancak kutsal değildir. Tanrı'nın suretinde³³ yaratılmış olan insanlar, ilahi emre göre hareket ederek dünyayı yetkinleştirirler. İsrail halkı, Tanrı'nın İradesini yerine getirdiği sürece, İsrail Diyarı verimli ve bereketlidir, ancak İsrail günah işlediğinde, toprak verimliliğini kaybeder ve halk acı çeker.³⁴ Bu şekilde Tevrat, din ahlakı ile çevrenin refahı arasındaki nedensel bağlantıyı kurmuştur.

Tevrat, İsrail halkının çevreye, bitki örtüsüne ve hayvanlara nasıl davranacağını açıklamıştır. İsrail halkını, Tanrı'nın kiracı çiftçileri olarak gören Tevrat, toprağın mahsulünün bir kısmının gerçek sahibi olan Tanrı'ya iade edilmesini emretmiştir.³⁵ Tevrat'ın bitkilerin, meyve ağaçlarının, balıkların, kuşların ve kara hayvanlarının karıştırılmasını yasaklaması,³⁶ biyolojik çeşitliliği koruduğu şeklinde yorumlanmıştır. Tevrat'taki yasalar, yavrularıyla birlikte ana tavuğun öldürülmesini³⁷ veya kuşatma sırasında meyve veren ağaçların kesilmesini³⁸ yasaklayarak türlerin devamına da özen göstermiştir. Evcil hayvanlara karşı şefkat, eşit olmayan güçteki hayvanların boyunduruk altına alınmasının yasaklanması da arzu edilen bir erdem olarak övülmüştür. İnsanlar gibi evcil hayvanların da cumartesi günü dinlenmesini emretmiş, "ekonomik mübadele ve ticari sömürüye ahlaki sınırlar" koymuştur.³⁹

Yahudi geleneğinde de hahamlar Tevrat'ta yasaları yorumlayarak Bal Tashchit yani yok etmeme ilkesini geliştirmişlerdir. Bu yasa, doğanın yıkımını yasaklayan, ağaçlara, ormanlara, su kaynaklarına zarar vermenin önüne geçen, israf etmeyi memnu gören bir kuraldır.⁴⁰ Benzer şekilde Tza'ar ba'aley hayyim yani acı çektirmeme ilkesi de Yahudi geleneğinde yer etmiştir. Hayvanların gereksiz yere acı çekmesini yasaklamıştır.⁴¹

²⁶ Yaratılış 1:28: Onları kutsayarak, "Verimli olun, çoğalın" dedi, "Yeryüzünü doldurun ve denetimimize alın; denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, yeryüzünde yaşayan bütün canlılara egemen olun.

²⁷ Jeremy Cohen, *"Be Fertile and Increase, Fill the Earth and Master It": The Ancient and Medieval Career of a biblical Text*, Cornell University Press, New York 1989.

²⁸ Lawrence Troster, "God Must Love Beetles: A Jewish View of Biodiversity and Extinction of Species." *Conservative Judaism*, 60.3, s.3-21.

²⁹ Eilon Schwartz, "Bal Tashchit: A Jewish Environmental Precept.", (Ed.) Martin D. Yaffe, *Judaism and Environmental Ethics: A Reader*, Lexington Books, Lanham 2001, s. 230-249.

³⁰ Mezmurlar 24: "RAB'bindir yeryüzü ve içindeki her şey, Dünya ve üzerinde yaşayanlar; Çünkü O'dur denizler üzerinde onu kuran, sular üzerinde durduran."

³¹ Yaratılış 2:15: "RAB Tanrı Aden bahçesine bakması, onu işlemesi için Adem'i oraya koydu."

³² Yaratılış 1:31: "Tanrı yarattıklarına baktı ve her şeyin çok iyi olduğunu gördü."

³³ Yaratılış 1:28: "Onları kutsayarak, "Verimli olun, çoğalın" dedi, "Yeryüzünü doldurun ve denetimimize alın; denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, yeryüzünde yaşayan bütün canlılara egemen olun."

³⁴ Tesniye 6: 10-15.

³⁵ Levililer 19:23: "Kenan ülkesine girdiğinizde bir meyve ağacı dikerseniz, ilk üç yıl meyvesini kirli ve yasak sayın, yemeyin."

³⁶ Tesniye 22: 9-11: "Bağına iki çeşit tohum ekmeyeceksin. Yoksa ektiğin tohumun da bağın da ürününü kullanamazsın. Çift sürmek için eşeği öküzle birlikte koşmayacaksın. Yünlü ketenden dokunmuş karışık kumaştan giysi giymeyeceksin."

³⁷ Tesniye 22:6: "Yolda rastlantıyla ağaçta ya da yerde bir kuş yuvası görürseniz, ana kuş yavruların ya da yumurtaların üzerinde oturuyorsa, anayı yavrularıyla birlikte almayacaksınız."

³⁸ Tesniye 20:19: "Bir kentle savaşırken, kenti ele geçirmek için kuşatma uzun sürerse, ağaçlarına balta vurup yok etmeyeceksiniz. Ağaçların ürünlerini yiyebilirsiniz, ama onları kesmeyeceksiniz. Çünkü kırdaki ağaçlar insan değil ki kuşatma altına alsınız."

³⁹ Richard Schwartz, "Jewish Traditions", *Animals and World Religions*, Lisa Kemmerer (Ed), Oxford University Press, Oxford 2012, s. 169-204.

⁴⁰ Jeremy Benstein, *The Way Into Judaism and the Environment*, Jewish Light Publishing, US 2006, s.93.

⁴¹ (Ed.) Elliot N. Dorff; Jonathan K. Crane, *The Oxford Handbook of Jewish Ethics and Morality*, Oxford University Press, New York 2013, s.428.

Hıristiyanlık ve ekolojinin kesiştiği noktalarda çeşitli zorluklar ve katkılar bulunmaktadır. Lynn White'ın Hıristiyanlığın doğayı değersizleştirmesinin, ekolojik krizin bir nedeni olduğunu öne süren iddiası, Hıristiyanlık ve ekoloji üzerine yapılan çalışmaları körüklemiş ve bu alanda sayısız çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan bazıları Hıristiyanlığı çevreci bir gözle eleştirmiştir. Buna göre Hıristiyanlık, insanı merkeze alıp doğayı değersizleştirmiştir. İnsanın doğanın üzerindeki aşkınlığına vurgu yapmış, buna karşılık doğayı da ilahi mevcudiyetten yoksun bırakmış, doğal dünyanın yozlaşmış, kusurlu, günah dolu olduğunu açıklamıştır. İnsanı tabiattan ayırarak gök/dünya, ruh/madde, kültür/doğa, zihin/beden, erkek/kadın, ilahi/şeytani gibi düalist imgelerle çevreyi sömürüye açık hale getirmiştir. Buna karşılık bazı çalışmalar da Kutsal Kitap'ın bütüncül değerlendirilmediği ve yeterince doğru anlaşılmadığı görüşünü desteklemektedir. Bu çalışmalar doğrultusunda yerel düzeylerde, ekoteoloji konularından atık, su, ulaşım ve iklim aktivizmine ilişkin kamu politikasına kadar her şeyi ele alan konferanslar, çalıştaylar, inziva merkezleri ve kilise gruplarının sayısız katkısı olmuştur. Ulusal düzeyde, birçok mezhep ve teolojik kuruluş, Dünya bakanlıkları, Dünya'yı koruma, çevre yönetimi gibi konuları ulusal politikalarına dahil etmiştir.

Dünya Kiliseler Konseyi ve onların Adalet, Barış ve Yaratılışın Bütünlüğü (JPIC) girişimleri, onlarca yıldır birçok Hıristiyan geleneğinde çeşitli konularda liderlik etmiştir. 2015 yılında Papa Francis tarafından yayınlanan ve sadece Katoliklere değil tüm insanlığa hitap eden genelge de ekoloji adına atılmış önemli bir adımdır. Laudato Si: Ortak Evimizin Bakımı genelge din ve ekolojiye bütünlüştürücü bir yaklaşım önermiştir. Papanın çevre krizi konusunda acil bir çağrıda bulunması kritik bir ahlaki pusula sağlamıştır. Bu acil değişim çağrısına cevaben çeşitli dini gruplardan destek açıklamaları gelmiştir.

Günümüzdeki çevresel krizle mücadele etmek için kutsal bir evren görüşünün yeniden canlandırılmasına yönelik ilk çalışmalar İslam camiasından gelmiştir.⁴² Müslüman bir düşünür olan Seyyid Hüseyin Nasr çevresel bozulmayı modern dünyanın manevi ve ahlaki krizleriyle ilişkilendirerek İslami ilkelere dayalı çözümler bulma konusunda dikkate değer adımlar atmıştır. Hatta ekoteoloji alanının doğmasına vesile olan Lynn White'ın meşhur makalesinden çok önce, 1950'lerin başında Nasr, Batı'nın ruhsal ve çevresel krizleri arasında bağlantı kurduğunu belirtmiştir.⁴³ Bundan sonraki çalışmalarında da Nasr, ekoteolojinin gelişimine önemli metodolojik ve teorik katkılar yapmıştır.

Nasr'ın ilk çalışmalarından bu yana İslam ve ekoloji söyleminin etrafında geliştiği metafizik çerçeveye ilişkin Kur'an'ın yorumlarında, birkaç merkezi kavramla ifade edilen geniş bir mutabakat var olmuştur. Yaratılmış âlemin varlığının mutlak surette bağlı olduğu Yaratıcı'nın, tek Allah'ın varlığı yani tevhid inancı, İslam inancının temelini oluşturur. Doğal dünya, Allah'ın iradesine boyun eğmek anlamında Müslümandır.⁴⁴ İslam ve ekoloji tartışmalarında bir diğer önemli kavram ise Halife'dir. İnsanın bu dünyaya Tanrı'nın sorumlu bir halifesi olarak gönderildiği inancı, ona çevreyi koruma yükümlülüğü vermiştir. İslami çevresel bir söylemde etkin olan bir diğer kavram Mizan'dır. Mizan yani denge, Allah'ın bu dünyaya koyduğu ölçüdür. Allah insanlardan bu ölçüyü bozmamasını, çevrenin var olan ekolojik dengesini korumasını emretmiştir.⁴⁵

⁴² Dinlerin çevre sorunları ve çevre ahlaki konusundaki görüşleri hakkında etraflıca bilgi edinmek için bkz; Münir Yıldırım, *Çevre, Din ve Kutsal Tabiat*, Giriş Kırtasiye, Adana 2014.

⁴³ Richard C Foltz, "İslam", (Ed.) Roger S Gottlieb, *The Oxford Handbook of Religion and Ecology*, Oxford University Press, New York 2006, s.208.

⁴⁴ Seyyed Hossein Nasr, *Religion and the Order of Nature, The 1994 Cadbury Lectures at the University of Birmingham*, Oxford University Press, New York 1996, s.214.

⁴⁵ Seyyed Hossein Nasr, *Religion and the Order of Nature*, s.129.

İslam dini tabiattan istifade ederken, İslam ekoteolojisinin temelini oluşturan birtakım prensipler içermektedir. Buna göre tüm evrenin yegâne sahibi Allah'tır ve yaratılmış her şey Allah'ın ayetleridir. Tüm mahlukata bu nedenle saygı gösterilmelidir. İsraktan kaçınmak,⁴⁶ temiz olmak,⁴⁷ hayvanlara ve bitkilere karşı şefkatli olmak,⁴⁸ Müslümanlara emredilen temel ilkelerdir.

Asya geleneklerini kapsayan dinler ise, doğaya değer verme konusunda Batıya, yardımcı olup olmayacağı bakımından dikkat çekmiştir. Küresel çevre sorunlarına post modern ve teistik olmayan bir yanıt arayan araştırmacılar büyük ölçüde Asya dinlerinden yararlanmak istemişlerdir.⁴⁹ Ancak Asya dinleri perspektifinden çıkan dini bir çevreciliğin karmaşıklığı yapılan çalışmalarla da ortaya çıkmaktadır. Kimi araştırmacılar çileci çevre uygulamalarının izini sürerken, kimileri canlılara şiddetsizlikle ilgili dersler çıkarmaya çalışmış veya doğayı romantikleştirmek için sanatsal bir bakış açısı bulmak için çabalamıştır.

Asya dinleri genellikle doğayı, farklı şekillerde yorumlanan içsel süreçlerin dışı vurumu olarak anlamaktadır. Bu düşünce, doğa deneyiminin hiçbir nesnel temeli olmadığını ve dolayısıyla doğa kavramlarını daha iyi ya da daha kötü, gelişmiş ya da ilkel olarak değerlendirme örüntülerinin olmadığı anlamına gelmektedir.⁵⁰ Dış ve iç dünyanın bu içsel ayrılmazlığı, hem 'varlık' hem de 'doğa' anlamına gelen eski Hintçe bhava sözcüğünde etimolojik olarak belirgindir. Yaratılışın temel birliği yalnızca felsefi bir spekülasyon değil; yaşamın amacıdır, duygu ve eylemi uyumlu hale getirmektir. Meditasyon, konsantrasyon ve ılımlılığı teşvik ederek Hinduizm, ruhsal bir boyut kazanan bir bilinç durumu geliştirmiştir. Hinduizm için toprak, su, ışık, meyveler ve çiçekler, yalnızca kullanılacak ve sonra atılacak fiziksel fenomenler değil, mükemmelliğe ulaşmak için bir gerekli varlıklardır. Bu tür fikirler, birlik ve bütünleşme için sezgisel bir arayışa dayanmaktadır. Doğaya hükmedilmeyecek veya doğa sömürülmeyecek, Ben'in altında yatan gerçekliği sergilemek için doğanın örtüsü açılacaktır. Hindistan için gelişmeyi gerektiren ruh yani atman'dır. Upanişadlarda en yüksek bilince ulaşmış, "Tanrı ile bir" olmuş kişiye "barışçıl" ve "doğayla mükemmel uyum içinde" denir.⁵¹

Caynizm'de sadece hayvanlar ve bitkiler canlı varlıklar değildir, aynı zamanda elementler de canlı olarak kabul edilmektedir. Şiddetsizlik yani ahimsa prensibi Caynizm'de önemli bir ahlaki kavramdır. Ahimsa prensibi hiçbir canlıya zarar vermeme, öldürmeme, doğayı tahrip etmeme, diğer canlılara şefkat ve merhametle yaklaşmayı içermektedir.⁵² Ahimsa bireyin kendisiyle ve diğer canlılarla uyumlu ilişkiler sürdürmeyi öğretmektedir. Çevreye zarar vermeyen bir yaşam tarzını öne sürmektedir.

Budizm'de ise bitkiler ve elementler canlılık, sıcaklık ve bilinçten yoksun oldukları için canlı varlıklar olarak kabul edilmemişlerdir. Ancak bitkiler hayvanların yaşam alanı ve Tanrıların ikametgahı olarak kabul edildiğinden şiddet içermeyen etiklerine dahil edilmiştir. Hindistan'da doğan Budizm dini, Sebep ve Etki Yasası (karma), şiddetsizlik etiği (ahimsa) ve sabit bir varoluş döngüsünde ruh göçü (samsara) doktrini gibi birkaç genel Hint kavramını benimsemiştir. Mahayana Budizm'in de dünya sadece bir yanılsamadır. Bu doğa için de geçerlidir. Bu görüş çevreyi koruma sorumluluğunu ortadan kaldır-

⁴⁶ En'am 141: "Hayvanlardan yük taşıyanları ve tüyünden sergi yapılanları da (yaratan O'dur). Allah'ın size rızık olarak verdiklerinden yiyin; şeytanın ardına düşmeyin; şüphesiz o sizin için apaçık bir düşmandır."; Araf 31: "...yiyin için fakat israf etmeyin. Çünkü Allah israf edenleri sevmez."

⁴⁷ Müddessir 1-5: "Ey örtüsüne bürünen! Kalk ve uyar! Sadece rabbinin büyüklüğünü dile getir. Elbiseni tertemiz tut. Her türlü pislikten uzak dur."

⁴⁸ En'am 38: "Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve gökyüzünde iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi sizin gibi topluluklardır. Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Nihayet (hepsi) toplanıp rablerinin huzuruna getirileceklerdir."

⁴⁹ (Ed.) J. Baird Callicott, James McRae, *Environmental Philosophy in Asian Traditions of Thought*, Suny Press, New York, 2014 s. xix.

⁵⁰ Andrea Loseries-Leick, "Introduction", *Reflections on Nature in Asian Thought*, Monografien Natur und Geisteswissenschaften, Einführung 2004, s.20.

⁵¹ Andrea Loseries-Leick, "Introduction", s.20.

⁵² Hammet Arslan, "Hint Dinlerinde Ahimsa: Hiçbir Canlıyı İncitme!", *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul 2008, s.71.

maktadır. Ancak bunun tam tersi olan dünyayı kontrol altına alma arzusunu da gereksiz kılmaktadır. Genel olarak bir Budist keşiş, dünyevi şeylere olan özleminden ve bağlılığından vazgeçmelidir. Alçakgönüllülük bir Budist için en temel erdemlerden biridir. Bu nedenle, doğal çevrenin sömürülmesi ve tahrip edilmesinin temel nedenlerinden biri olan doğrudan veya dolaylı olarak sınırsız kâr ve kazanç peşinde koşmak, Budizm'in temel ilkeleriyle çelişmektedir.⁵³

Çin dinleri ise çevre krizine doğa ile uyumlu yaşam konusunda, Japon dinleri ise doğayı sanatsal olarak görme konusundaki duyarlılığı ile katkı sağlayabilir.

Dinlerin doğasına ilişkin bir kavrayış, çevreye yeni ve bütünleştirici bir yaklaşım için ufku genişleteceği görüşü yaygınlaşmaktadır. Tüm bu dinler hem dünyanın hem de insan varlığının devamı için dilleri, sembolleri, ritüelleri ve ahlak anlayışları sunabileceğine dair dünyanın birçok yerinden örnekler görülmektedir:

Filipinler'deki ve Kanada'daki Katolik Piskoposlar tarafından yazılan, madencilik endüstrisinin neden olduğu baskıcı sosyal koşullar ve ekolojik felaketlere dikkat çeken resmi mektuplar, Kuzey Amerika, Avustralya, İngiltere ve İrlanda'daki Katolik rahibelerin eco-spiritual yani ruhsal bir ekoloji vizyonuna dayanan eğitim programları, New York Aziz John Katedrali'ndeki otuz yıldan bu yana devam edegelen Dünya günü ayini ekoteolojinin dinamik gücünü göstermektedir.⁵⁴

Çin'i saran endüstriyel büyümede bile, siyaset, akademiden pek çok kişi çevresel değişim için Konfüçyüsçü, Taocu ve Budist perspektiflerden yararlanma çağrılarını baş göstermektedir.⁵⁵ Dini bir çevrecilik kaygısıyla kurulan InterFaith Power and Light ve GreenFaith gibi dini topluluklar, insanları karbon ayak izlerini azaltmaya teşvik etmektedir. Çevrenin korunması için İslami ilke ve uygulamalara odaklanan İran Anayasası, ekoloji için İslami değerleri tanımlamakta ve yasal yaptırımları belirtmektedir. İslam bilgini Fazlun Khalid, Birleşik Krallık'ta Ekoloji ve Çevre Bilimleri için İslam Vakfı'nı kurmuştur. Endonezya'da 2014 yılında nesli tükenmekte olan bir türün öldürülmesinin yasak olduğunu bildiren bir *fetva yayınlanmıştır*.⁵⁶

SONUÇ

Sonuç olarak son yüzyılda tabiat ile ilişkisi zedelenen insanoğlunun gözünde çevre, içinde oturulan ve yaşanan bir yer olmaktan çok, tüketilen, çalışılan bir nesne durumuna girmiştir. Yaygın kanaate göre de çevrenin kirlenmesi bir vicdani ve bilinç kirlenmesinin sonucudur. Son yüzyılın en büyük sorunu olan çevresel krizi yenmenin yolu da insanın ekolojik, sosyal ve ahlaki yönlerinin yeniden değerlendirilmesine bağlıdır. İnsanın bu bağlamdaki davranışlarını şekillendiren motivasyon gücü de daha çok ahlaki ve dinî görüşlerden beslenmektedir. Bu konuda Batı'da etkili bir ateist yazar olan George Bernard Shaw da; "Din büyük bir güçtür, dünyadaki tek gerçek motivasyon gücüdür. Ama bir bireyi kendi dinine göre ele almalısın, senin dinine göre değil" diyerek dinin birey üzerindeki etkisini vurgulamıştır. Bu nedenle çevre sorununun çözümünde din etkili bir rol oynamaktadır. Din ve çevrenin birlikte değerlendirildiği bu noktada doğan ekoteoloji diğer bilimler arasında ayrı bir söylem olarak yer bulmuştur.

⁵³ Lambert Schmithausen, "Buddhism", (Ed.) Baron R. Taylor, *The Encyclopedia of Religion and Nature*, London 2005, s.232-236.

⁵⁴ <https://www.stjohndivine.org/calendar/40472/feast-of-st-francis>, Erişim Tarihi: 24/07/2022.

⁵⁵ Martin Palmer, Religion and the environment in China, *China Dialogue*, <https://chinadialogue.net/en/nature/485-religion-and-the-environment-in-china/>, Erişim Tarihi: 24/07/2022.

⁵⁶ https://wwf.panda.org/wwf_news/?2233995/Indonesian-Muslim-Council-Issues-Fatwa-to-Protect-Threatened-Animals, Erişim Tarihi: 24/07/2022.

20. yüzyılın başlarında çevreciliğin dini boyutuna yönelik yapılan çalışmalar ekoteolojinin gelişmesinde kilit rol oynamışlardır. İlk çalışmaları yapan bu ekoteologlar, çevresel düşünce ve eylemin genel gelişimine de katkıda bulunmuşlardır. Ayrıca düşünceleri çevre estetiği, tarih ve felsefe gibi farklı çevre disiplinlerini oluşturacak bir temel sağlamıştır. Son olarak, ihtiyaç duyulan çevresel bir dönüşüm konusunda, dinlerin dünya topluluğuna katkıda bulunmaları için kendilerini açıklayabilecekleri bir alan olarak ekoteoloji günden güne büyüyen bir bilim olmuştur. Günümüz çevre krizinin çözümü için ekoteolojinin desteği oldukça önemlidir.

KAYNAKÇA

- Arslan, Hammet, "Hint Dinlerinde Ahimsa: Hiçbir Canlıyı İncitme!", *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul 2008.
- Barker, Peter; Goldstein, Bernard R., "Theological Foundations of Kepler's Astronomy", *Osiris, Volume: 16, Science in Theistic Contexts: Cognitive Dimensions*, 2001, ss. 88-113.
- Benstein, Jeremy, *The Way Into Judaism and the Environment*, Jewish Light Publishing, US 2006.
- Bostan, Yasin, *Seyyid Hüseyin Nasr'da Çevre ve Tabiat*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi SBE., Kayseri 2015.
- Callicott, J. Baird, McRae, James (Ed.), *Environmental Philosophy in Asian Traditions of Thought*, Suny press, New York 2014.
- Chictick, William C. (Ed.), *The Essential Seyyed Hossein Nasr*, World Wisdom, Canada 2007.
- Chryssavgis, John, NY: Fordham University Press, New York 2011.
- Cochrane, Alasdair, "Environmental Ethics", *The Internet Encyclopedia of Philosophy*, 2007, <http://www.iep.utm.edu/envi-eth/>, Erişim Tarihi: 14/10/2022.
- Cohen, Jeremy, *"Be Fertile and Increase, Fill the Earth and Master It": The Ancient and Medieval Career of a biblical Text*, Cornell University Press, New York 1989.
- Dorff, Elliot N.; Crane, Jonathan K. (Ed.), *The Oxford Handbook of Jewish Ethics and Morality*, Oxford University Press, New York 2013.
- Drummond, Celia Deane, *Eco-theology*, Saint Mary's Press, London 2008.
- Flinn, Frank K. Flinn, "Ecotheology", *Encyclopedia of Catholicism*, New York 2007, ss.250-251.
- Foltz, Richard C, "Islam", (Ed.) Roger S Gottlieb, *The Oxford Handbook of Religion and Ecology*, Oxford University Press, New York 2006.
- Glacken, Clarence J., *Traces on the Rhodian Shore: Nature and Culture in Western Thought from Ancient Times to the End of the Eighteenth Century*, University of California Press, CA 1976.
- "İncil'in Çağdaş Türkçe Çevirisi", Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2016.
- Leick, Andrea Loseries, "Introduction", *Reflections on Nature in Asian Thought*, Monografien Natur und Geisteswissenschaften, Einführung 2004.
- Martin, Miriam K., "The Cry Of Earth And Conflict With Human Cultures. A Reflection For Christian Religious Educators", *Journal of Religious Education*, 63(1), ss. 25-36.
- McGuire, James E., "Newton On Place, Time, and God: An Unpublished Source", *The British Journal for the History of Science*, 1978, Volume: 11, No: 2, ss. 114-129.
- Nasr, Seyyed Hossein, "Islam and Environmental Crisis/İslam ve Çevre Bunalımı", çev. Mevlüt Uyanık, *İslami Araştırmalar*, 1990, c. 4, sayı: ss. 155-174.
- Nasr, Seyyed Hossein, *Religion and the Order of Nature*, *The 1994 Cadbury Lectures at the University of Birmingham*, Oxford University Press, New York 1996.
- Palmer, Martin, Religion and the environment in China, *China Dialogue*, <https://chinadialogue.net/en/nature/485-religion-and-the-environment-in-china/>, Erişim Tarihi: 24/07/2022.
- Patrik I. Bartholomeos, *Sırla Yüzyüze Günümüzün Gözüyle Ortodoksluğa Bakış*, İstos Yay., İstanbul 2016.
- Schmithausen, Lambert, "Buddhism", (Ed.) Baron R. Taylor, *The Encyclopedia of Religion and Nature*, London 2005, ss.232-236.
- Schwartz, Eilon, "Bal Tashchit: A Jewish Environmental Precept.", (Ed.) Martin D. Yaffe, *Judaism and Environmental Ethics: A Reader*, Lexington Books, Lanham 2001.
- Schwartz, Richard, "Jewish Traditions", *Animals and World Religions*, Lisa Kemmerer (Ed), Oxford University Press, Oxford 2012.
- Taylor, Bron R. (Ed.), "Introduction", *Encyclopedia of Religion and Nature*, London 2005, ss. vii-xxi.
- Troster, Lawrence, "God Must Love Beetles: A Jewish View of Biodiversity and Extinction of Species." *Conservative Judaism*, 60.3, ss.3-21.
- Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, *Ortak Geleceğimiz*, Dünya ve Çevre Kalkınma Komisyonu, çev: Belkis Çorakçı, Önder, İstanbul 1987.
- Yıldırım, Münir, *Çevre, Din ve Kutsal Tabiat*, Giriş Kirtasiye, Adana 2014.
- White, Lynn, *The Historical Roots of Our Ecological Crisis*, *Science* 155, Washington DC 1967, ss. 1203-1207.
- <http://time.com/3926076/pope-francis-encyclical-patriarch-bartholomew> Erişim Tarihi: 17/01/2021.
- <https://fore.yale.edu/World-Religions/Christianity/Misc/Videos> Erişim Tarihi: 17/01/2021.
- <https://hds.harvard.edu/links/forum-religion-and-ecology> Erişim Tarihi: 17/01/2021.
- <https://unfccc.int/news/world-religious-leaders-and-scientists-make-pre-cop26-appeal> Erişim Tarihi: 24/03/2022.
- <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement> Erişim Tarihi: 25/03/2022.
- <https://www.aljazeera.com/news/2021/10/4/religious-leaders-plead-for-rapid-climate-action-ahead-of-cop26> Erişim Tarihi: 19/03/2022.
- <https://www.dalailama.com/messages/environment>, Erişim Tarihi: 17/01/2021.
- <https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2021/october/documents/20211004-religione-scienza-cop26.html> Erişim Tarihi: 19/03/2022.
- https://wwf.panda.org/wwf_news/?233995/Indonesian-Muslim-Council-Issues-Fatwa-to-Protect-Threatened-Animals, Erişim Tarihi: 24/07/2022.
- <https://www.stjohndivine.org/calendar/40472/feast-of-st-francis>, Erişim Tarihi: 24/07/2022.
- <https://kuran.diyenet.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 24/07/2022.